

Романюк Н. Й.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА У ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглядаються тенденції розвитку підприємництва у фабрично-заводській промисловості підросійської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Специфічний розвиток підприємництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – одна з проблем, яка і сьогодні викликає неоднозначні, суперечливі оцінки істориків та економістів і належить до числа ще недостатньо досліджених проблем. Це пов'язано з тим, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. історики розглядали питання економічного розвитку в контексті загальної характеристики певного регіону чи взагалі Російської імперії. Або ж подавалися лише статистичні дані в довідковій літературі. У радянський період історики були обмежені попередньою заданістю заполітизованих висновків. Питання, пов'язані з приватною власністю, індивідуальним підприємництвом, якщо і подавалися, то нерідко у викривленому світлі. Однак дослідження тих періодів цінні багатим статистичним матеріалом, порівняннями особливостей розвитку різних регіонів. Не втратили наукової цінності роботи українських істориків радянського періоду, таких як М. Слабченка, О. Нестеренка, І. Гуржія, В. Крутікова, Л. Мельника та ін. [1]. Фундаментальними дослідженнями розглядуваного періоду залишаються академічні видання, зокрема, „Історія народного господарства Української РСР” [2].

За роки незалежної України, коли над істориками не тяжіють ідеологічні заборони і обмеження, коли сама практика життя вимагає пізнати глибше сутність підприємництва, з'явився ряд праць, в яких дослідники намагалися більш об'єктивно висвітлити особливості економічного розвитку України і, зокрема, розвитку промисловості у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У цьому плані можна виділити праці таких дослідників: В. Сарбея, Т. Лазанської, С. Реєнта, О. Пиріг, І. Довжука, С. Закірової, О. Шляхова, О. Доніка [3].

Мета даної статті – на основі проведених досліджень визначити головні тенденції розвитку підприємництва у фабрично-заводській промисловості України під владою Російської імперії.

Підприємницькі засади були надзвичайно важливим фактором розвитку промислового виробництва у досліджуваній період. Реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. в Російській імперії і особливо скасування кріпосного права створили сприятливі

передумови для формування ринкової економіки і в українських губерніях. З другої половини XIX ст. почався інтенсивний розвиток промислового виробництва, а відтак підприємництва в цій сфері економіки.

Розгортанню промислового виробництва, торгівлі в певній мірі сприяла урядова політика, зміст якої полягав у наданні кредитування підприємцям, пільгових казенних замовлень на тривалий термін, кредитування промисловості державним банком, запровадження охоронних митних тарифів на ввезення до Російської імперії металовиробів, паровозів, чавуну тощо.

Царський уряд у пореформений період вживав заходів щодо підтримки підприємництва у промисловому виробництві, створювались сприятливі умови розвитку промисловості і надавались юридичні гарантії підприємцям з боку держави. Права і обов'язки підприємців визначало „Положення про мито на право торгівлі та інших промислів” 1863 і 1865рр., яке надало рівні можливості представникам усіх станів у зазначеній сфері [4].

Розвитку підприємництва у 90-х рр. XIX – на початку XX ст. сприяло здійснення програми розвитку промисловості, яку розробив С. Вітте і затвердив у 1889 році Микола II. Програма включала чотири основні напрями: проведення жорсткої податкової політики; суворий протекціонізм, який захищав російську економіку від іноземної конкуренції; проведення фінансової реформи (1897 року), яка передбачала стабільність і платоспроможність рубля; звернення до іноземного капіталу.

Незважаючи на те, що розвиток ринкових відносин ускладнювався існуванням відсталого політичної системи – абсолютистського самодержавства, а також рядом внутрішніх і зовнішніх подій і факторів, за 50 пореформених років – до 1913 року – в Російській імперії були створені базові стратегічно важливі галузі промисловості. Підвищилась її питома вага в світовому промисловому виробництві.

Внаслідок розвитку капіталізму українські землі, що входили до складу Російської імперії наприкінці XIX ст., стали тим регіоном, який за своїм індустріальним розвитком займав провідне місце у цілому ряді галузей промисловості країни, зокрема, у вугільній, залізорудній, металургійній, виробництві сільськогосподарських машин, цукровій. Але в цілому економіка України залишалася аграрною, 81,7% населення України мешкало на селі, а 51,8 % становила продукція сільського господарства.

В епоху утвердження ринкових відносин у сферу підприємницької діяльності втягувались різні суспільні верстви, етноси – від привілейованих станів до народних низів, з яких формувався і міцнів новий клас капіталістичного суспільства – промислова буржуазія. На зламі XIX-XX століть в Україні різними соціальними прошарками було засновано 2304 підприємств фабрично-заводського типу. Організаторами 811 підприємств (35,19 %) виступили купці, 655 – дворяни (28,86%), 227 – міщани (9,85%), 40 – селяни (1,73%) та 56 (2,4%) представники інтелігентних професій та ін. [5, 96].

Але незважаючи на те, що українська промисловість, розвивалась в руслі загальноросійських економічних тенденцій, водночас вона мала і свої особливості.

1. Більш швидкі порівняно із загальноімперськими темпи розвитку важкої промисловості. Перетворення півдня України на основну паливно-металургійну базу Російської імперії. У пореформений період центр важкої індустрії перемістився з Уралу в Донецько-Криворізький регіон. З часу реформи 1861 року видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс більш ніж у 115 разів і становив у 1900 р. майже 70% усього видобутку Російської імперії, залізної руди – в 158 разів – більше половини загальноімперського видобутку, тоді як на Уралі лише в 4 рази [6, 144].

2. Високий рівень концентрації виробництва. На підприємствах з кількістю робітників понад 500 осіб працювало близько 50% їхньої загальної кількості.

30,9% робітників було зосереджено на заводах і фабриках з кількістю працюючих понад 1000 робітників. Найбільшого рівня концентрація виробництва досягла в таких промислових центрах України, як Луганськ, Харків, Київ, Миколаїв, Юзівка, Одеса [7, 135]. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна посіла на початку ХХ ст. одне з перших місць у світі.

3. Значний вплив іноземного капіталу на розвиток української промисловості. На початку ХХ ст. металургійні та металообробні підприємства належали 34 акціонерним товариствам. Іноземці становили більшу частину адміністративного апарату, інженерно-технічного складу, кваліфікованих робітників. Французький, англійський, німецький і бельгійський капітали займали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. Капіталістам-іноземцям на початку ХХ ст. в Україні належало близько 90% акціонерного капіталу монополістичних об'єднань, переважна кількість прибутків яких спливала за кордон [8, 145]. 4. Формування економіки України як органічної частини економічного простору Російської імперії. Структурна та територіальна диспропорційність розвитку промисловості, залежність від імперського центру. За підтримки держави пріоритетний розвиток надавався важкій промисловості, яка розвивалась більш швидкими темпами порівняно з галузями легкої промисловості. Такий підхід призвів до серйозних деформацій структури економіки України – нарощення засобів виробництва і гальмування виробництва предметів споживання. Незважаючи на те, що Україна була одним з найбільш розвинутих у промисловому відношенні регіонів Російської імперії і мала високі темпи розвитку промислового виробництва, її економіка залежала від імперського центру і носила фактично колоніальний характер. Наприкінці ХІХ ст. Україна давала 70% усієї продукції видобувної промисловості, тоді як в переробній її частка становила лише 15% [9, 191]. Імперська політика ціноутворення створювала умови, коли вартість готових російських товарів була надзвичайно високою, в той час як ціни на українську сировину залишилися низькими. Внаслідок цього російські виробники готових товарів мали значно більші прибутки, ніж компанії з видобутку вугілля та залізної руди в Україні. Так, українську економіку і підприємців позбавляли потенційних прибутків і змушували служити інтересам російського центру імперії. Крім того, промисловість розвивалась нерівномірно в різних регіонах України. На початку ХХ ст. поряд з інтенсивним розвитком важкої промисловості в Подніпров'ї та Донбасі, цукрової промисловості на Правобережжі менш розвинутим регіоном залишалась значна частина Лівобережжя.

Враховуючи особливості промислового виробництва в підросійській Україні й виходячи з аналізу історичних джерел та архівних документів, у розвитку підприємництва у промисловості українських губерній можна виокремити ряд тенденцій, які мали місце у досліджуваній період.

1. Становлення і поширення підприємництва в Україні відбувалось в умовах нерівномірного економічного розвитку регіонів. Якщо південь України досить швидко перейшов на капіталістичні рейки і швидко розвивав промислове виробництво, то південно-західний регіон орієнтувався головним чином на аграрний сектор, і тут домінував дрібнобуржуазний уклад. Характер і напрями розвитку підприємництва у значній мірі зумовлювалися певною спеціалізацією регіонів. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн – марганцевої, Кривий Ріг – залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя – цукрової. До того ж ці осередки промислового виробництва з часом набули загальноросійського значення. Цьому процесові сприяли значно швидші, порівняно із загальноросійськими, темпи розвитку важливих галузей промисловості. Протягом першого десятиріччя ХХ ст. в Україні частка промисловості у загальному об-

сязі продукції усього народного господарства становила 48,2%, тоді як еквівалентний загальноімперський показник – 40% [10, 287].

2. Залежність від загальних тенденцій розвитку промисловості у Російській імперії і, виходячи з цього, пристосування до кон'юнктури всеросійського ринку (перепрофілювання промислових об'єктів, скорочення кількості робочих місць, концентрація та монополізація виробництва). Зі скасуванням кріпосного права розвиток капіталізму в українських губерніях відбувався у двох напрямках: 1) поміщики, маючи дешеву робочу силу, використовували існуючі переробні підприємства й поступово перетворювали їх у заводи і фабрики з технічним оснащенням; 2) у містах відбувався аналогічний процес, лише на базі подальшої спеціалізації ремісничого виробництва. З одного боку, відбувався процес скорочення окремих виробництв, а з іншого – концентрація капіталів і найбільш прибуткових галузей у власності крупних підприємців.

Одними з форм пристосування підприємців в українських губерніях до кон'юнктури ринку були висока концентрація та монополізація виробництва. Ці процеси в основному відбувалися в галузях важкої промисловості та цукровому виробництві. Характерно, що концентрація виробництва вела до зменшення кількості підприємств і до зростання кількості виробленої ними продукції. Зокрема, у 1892 році на восьми найбільших шахтах Донбасу було видано на-гора вугілля більше третини річного видобутку краю [11, 116]. Так, завдяки високій концентрації виробництва загальна кількість цукрових заводів з початку 60-х до середини 90-х рр. XIX ст. зменшилась з 247 до 153, а робітників, навпаки, збільшилось з 38 тис. до 78 тис. Виробництво цукру на заводах зросло у 14 разів і становило 84% виробництва всієї Російської імперії. Найбільші цукрозаводчики України об'єдналися в цукровий синдикат – перше в Російській імперії монопольне об'єднання, що виникло у Києві у 1887р. Через п'ять років у нього входило 90% діючих заводів України [12, 189].

Процес монополізації став особливо помітним на початку XX ст. В економіці України активно діяли монополістичні об'єднання. „Продамет“, „Продвугілля“, „Продвагон“, „Покрівля“, цукровий синдикат та ін. Вони монополізували від 70 до 90 – 100% виробництва і збуту промислової продукції.

3. Використання технічного переоснащення підприємств для підвищення рівня їх прибутковості. Протягом 60-80-х рр. XIX ст. в Україні завершився промисловий переворот. Запровадження машин, парової енергетики, нових технологій сприяли підвищенню продуктивності праці, збільшенню обсягів виробництва, а це давало більше можливостей для одержання прибутків. Найінтенсивніше розвивалися Донецький вугільний і Криворізький залізорудний басейни. „На Півдні країни будувались передові по технічному оснащенню металургійні заводи. В Юзівці (на заводі англійського промисловця Д. Юза) і Сулинському металургійному заводі вступили в дію перші доменні печі (1872 р.). Південна металургія, яка виросла не на кріпосній, а на вільно найманій робочій силі, перетворилась в основну індустріальну базу країни“ [13, 61]. Значно зросла технічна оснащеність металургійних і залізорудних підприємств України. Збільшилася кількість парових машин, зросла їх загальна потужність. Наприкінці XIX ст., велике машинне виробництво в українській залізорудній промисловості давало більш як 75% загального обсягу продукції. У 80 – 90-і рр. XIX ст. на базі багатючих покладів залізної руди на території Катеринославської та Херсонської губерній було збудовано 17 великих металургійних заводів, що вже становили потужну металургійну промисловість. Якщо між 1870 та 1900 рр. архаїчним уральським заводам вдалося збільшити виробництво залізної руди лише вчетверо, то в Україні воно зросло в 158 разів. У 1913 р. Україна виплавляла 69% загальноімперського виробництва чавуну, 67% – сталі, 58% – прокату [14, 167].

4. Використання можливостей транспорту, зокрема залізничного, у процесах інтенсифікації промислового виробництва, розвитку стратегічно важливих галузей промисловості, а відтак і підприємництва. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. царський уряд внаслідок нестачі коштів в основному припинив будівництво залізниць за рахунок державної казни. В цей період з метою розширення залізничної мережі уряд перейшов до залучення приватних капіталів в будівництво залізниць. Допомога держави у приватному залізничному будівництві досягла величезних розмірів. За рахунок державних коштів уряд надавав фінансову допомогу акціонерам, гарантуючи суму найменшого прибутку від експлуатації залізниць і компенсуючи їм гарантований річний прибуток. Тому не дивно, що залізничне будівництво, ставши досить прибутковим, активно розгорнулося в 70-х рр., увійшовши в історію під назвою „концесійної лихоманки”. На початок 80-х рр. в Україні майже вся залізнична мережа належала акціонерним товариствам (на той час їхня система управління стала суперечити інтересам держави, тому вона почала викуповувати залізниці до закінчення строку концесій) [15, 163]. Весь хід спорудження залізничної мережі свідчив, що при прямому сприянні держави здійснювалися великі фінансові махінації власниками залізниць, йшло їх збагачення за рахунок казни. Серед тих, хто отримав багатомільйонні прибутки в Україні не вкладаючи своїх особистих коштів, слід назвати дворян-мільйонерів П. Г. фон Дервіза, К. Ф. фон Мекка, барона К. К. Унгерн-Штернберга та ін. [16, 102 – 103].

Незважаючи на всі недосконалості залізничного будівництва, була створена надійна для того часу транспортна мережа. За сорок пореформених років довжина залізниць зросла з 1500 до 50 тис. верст, 1/5 з них припадала на Україну. Залізниці з'єднали між собою різні регіони, місця виробництва і споживання, значно полегшили, прискорили і здешевили доставку сировини і товарів, розширили ринки збуту. Без залізничного будівництва не могли б так швидко розвинути кам'яновугільна і металургійна промисловість в Україні, посівши провідне місце в Російській імперії.

5. Використання підприємцями, на яких розповсюджувались протекціоністські заходи з боку держави, можливостей отримувати прибутки не стільки за рахунок конкурентноздатності своїх підприємств, скільки за рахунок урядової підтримки, збереження певних пільг і переваг. Враховуючи те, що економіка України була інтегрована в загально російський ринок, в пореформений період царизм цілим рядом протекціоністських заходів підтримував розвиток важкої промисловості на Донбасі та Подніпров'ї. Поряд з багатомільярдами західноєвропейськими інвестиціями суттєву роль в індустріалізації України відігравали і державні замовлення. Середньорічна сума капіталовкладень у металургію Донбасу і Придніпров'я наприкінці XIX ст. становила 26,2 млн. руб [17, 25]. Тому не випадково, що в той період Донецький басейн та Криворізький регіон були найшвидше зростаючими промисловими районами.

Урядом встановлювались великі митні тарифи на імпорт, які до того ж постійно зростали. Наприклад, якщо у 1884р. вугілля і кокс оподатковувалися в портах Азовського і Чорного морів по 2 коп. золотом з пуда, а мито на іноземний метал становило суму в 9 коп. з останнього, то у 1887р. ці тарифи були збільшені до 4,5 коп. з пуда коксу та 30 коп. – чавуну. На початку 90-х рр. податок на нього підвищився до 52 коп., а на вугілля і кокс – до 4 і 6 коп. золотом з пуда відповідно [18, 88].

Однак найбільшу фінансову підтримку, субсидії та пільги від царського самодержавства отримувало дворянство. У першу чергу, це стосувалося цукрової, винокурної та горілчаної промисловості. Варто зазначити, що в різні періоди історичного розвитку ця політика зазнавала змін, але в основному дворяни залишалися в економічному вииграші. Зокрема, згідно із положенням „Про питний збір”

від 4 липня 1861 року на території Російської імперії з 1 січня 1863 року скасувалися горілчані відкупи і запроваджувалася акцизна система. Тобто монополія дворянства на гуральництво ліквідувалася, із того часу кожна особа, придбавши відповідне свідоцтво, могла заснувати таке підприємство. Негативний вплив на поміщицьке гуральництво мало надання пільг великим гуральням з метою виведення цієї галузі на промислову основу. Зі скасуванням відкупів і запровадженням акцизу обкладення заводів було засновано на „нормальному” виході спирту. Перекур проти норми становив так звані безакцизні відрахування на користь заводчика, які були, як правило вище на заводах, розташованих у містах. Їх власники – переважно купці – одержували право на безакцизний збут усього надлишку спирту понад визначену законом норму перекуру. Проникнення капіталів інших суспільних верств, особливо купецтва в цю, фактично, дворянську галузь промисловості, створювало велику конкуренцію, яка була не на користь дворян, чий підприємства у переважній більшості залишалися дрібними і середніми.

Враховуючи скарги поміщиків, уряд в їхніх інтересах 4 червня 1890 року ухвалив новий закон, який заснував сільськогосподарське гуральництво. Зокрема з 1 липня 1891 року скасовувалися безакцизні відрахування для великих заводів, водночас зберігався такий привілей для дрібних підприємств розташованих у сільській місцевості, тобто поміщицьких, заборонялося відкривати гуральні в містах, а також створювати в цій галузі акціонерні товариства. Так, із прийняттям цього закону протягом наступного десятиліття кількість дрібних гуралень, власниками яких були саме представники дворянського стану відчутно зростає. Це відкривало широкі перспективи цієї галузі в поміщицьких господарствах.

Проте з розвитком капіталістичних відносин підтримка царським урядом помісного дворянства, як опори самодержавства, робила його економічну політику не послідовною до капіталістичного підприємництва і викликала незадоволення буржуазії. З одного боку, протекціонізм держави, насадження капіталізму „зверху” були виправданими особливо на початковій стадії в пореформений період, враховуючи недостатню матеріальну базу для розвитку великої промисловості, фінансову слабкість і нечисельність верстви підприємців. А, з іншого боку, відбувалося ослаблення ролі ринкових регуляторів економіки, вільної конкуренції, підприємницької ініціативи, що вело до розбалансування економіки, наростання соціальних конфліктів.

6. Використання дешевої робочої сили, безправного становища робітничого класу і високий рівень його експлуатації для отримання прибутків переважною частиною підприємців. Промислова революція, як зазначав Ф. Енгельс, створила клас великих капіталістів – фабрикантів, а разом з тим і ще більш численний клас фабричних робітників [19, 93]. Це – справжні пролетарі, єдиним джерелом існування яких була робота за наймом. В зв'язку із зростанням кількості великих промислових підприємств в Україні зростала і чисельність робітників. У 1910 році у промисловості України було зайнято 360,2 тис. робітників, причому 45% з них працювали на великих підприємствах з чисельністю робітників понад 50 осіб. В тому числі на Правобережній Україні - 66,6 тис. осіб (45,9%) , Лівобережжя – 60 тис. осіб (41,3 %), на Півдні – 18,7 тис. осіб (12,8%) [20, 98].

Як свідчать джерела та архівні документи, з розвитком промислового капіталізму становище пролетаріату дедалі більше погіршувалось, не створювались відповідні соціальні умови їх праці та проживання, а також правовий захист. Робітниче законодавство тільки зароджувалось. Користуючись безправ'ям безпосередніх товаровиробників, підприємці намагалися отримувати якнайбільші прибутки. Низьку продуктивність праці роботодавці компенсували збільшенням тривалості робочого дня, встановленням мінімальної заробітної плати. Навіть після введених урядовими законами 1890-х рр. поліпшень, робочі зміни нерідко трива-

ли по 10, 12 чи 15 годин. Технічної безпеки і медичного обслуговування практично не було. А заробітна плата, що майже цілком витрачалася на їжу та злиденне житло, середнього робітника на Україні становила лише малу частку того, що отримував його європейський колега.

7. Використання підприємцями природних ресурсів (корисних копалин, родючості ґрунтів, лісів) для отримання прибутків без вкладання коштів у їх відновлення. Як свідчать тогочасні джерела, інтенсивний розвиток промисловості супроводжувався експлуатацією і виснаженням природних ресурсів. Так, зокрема, у звіті губернатора Подільської губернії за 1871 р. вказувалось на приплив іноземних капіталів у Південно-Західний край для того, щоб отримувати високі прибутки маєтків, використовуючи місцеві родючі ґрунти і лісові масиви. Губернатор пропонував швидше прийняти міри, зобов'язавши цукрозаводчиків використовувати на паливо не тільки дрова і рубати ліс лише правильними просіками, періодично відновлюючи його; для підтримання продуктивності ґрунтів увести правильну культуру вирощування цукрових буряків, застосовуючи сівозміни при достатньому удобренні [21].

Таким чином, в другій половині XIX – на початку XX ст. підприємництво, яке в ряді регіонів, в тому числі Південно-Західному краї, набрало досить широкого розвитку, сприяло перетворенню України в один з найважливіших промислових районів Російської імперії. Тут склалися такі промислові центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький та Нікопольський залізорудний та марганцевий басейни, Південно-Західний цукробуряковий район. На Півдні України зосереджувалися переважно базові галузі промисловості – вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна; на Правобережній і частині Лівобережної України розвивалися в основному цукрова, борошномельна, винокурна, деревообробна промисловість. Т. І. Лазанська у своєму дослідженні вказує, що на кінець XIX ст. частка України у загальноімперському виробництві руди становила 48,9%, чавуну – більше 50%, вугілля – 68%, рейок – 60-70%, цукру – 87%, сільськогосподарських машин – 61%, винокуріння – 58%, солі – 50% [22, 249].

Узагальнення досвіду, розкриття позитивних і негативних моментів діяльності підприємців в кінці XIX – на початку XX ст., коли відбувалися зміни у соціально-економічному житті під впливом реформ, технічного прогресу та формування нових соціальних верств, має важливе значення для визначення принципів, конкретних завдань і форм діяльності підприємців та промисловців в сучасній Україні, де проводяться заходи щодо поглиблення демократичних принципів розвитку суспільства, активізації громадян у здійсненні економічних перетворень, підвищенні добробуту народу.

Література

1. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: в 3 т.- Харків, 1927; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні Ч.2. – К.: 1962. – 580с.; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х р.р. XIX ст., - К., 1968. – 192с; Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172с; Мельник Л. Г. Технічний переворот в Україні у XIX ст. – К.: 1972
2. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн., /Ін-т економіки АН УРСР. – Т.І. - К.: 1983.
3. Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К.: 1999; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 282с; Рєєнт О. Україна в імперську добу (XIX-початок XX ст.) - К., 2003.-340с; Пиріг О.А. Історія підприємництва України. Навч. посібник. –К., 2004. – 163 с; Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ: 2003. – 312 с.; Закірова С.Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861 – 1914 рр.) Дис. ... канд. іст. наук – Луганськ, 2006 – 221 с.; Шляхов О. Б. До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.. // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. Вип. XII. – К., -С. 25-36; Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. Вип. XI. – К. – С. 155 – 168; Його ж. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861 – 1900 рр.) // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. Вип. XII. – К. – С. 103 – 118.
4. Полное собрание законов Российской империи(далі ПСЗ РИ)- Собр. 2-е.-Т.38.- №39118;Т.40.-№41779
5. Лазанська Т. І. Вказ. праця.
6. Юхименко П.І. Леоненко П.М., Ільєнко А.А. Економічна історія: Навч. посіб. – Біла Церква, 2002.-320 с.
7. Темко Г.Д. та ін.. Історія України.: Навч. посіб./ За ред.. Г.Д. Темка, Л.С. Тупчієнка. - К.: 2001.-383с.
8. Там само.
9. Лановик.Б.Д., Лазарович М. В., Чайковський В. Ф. Економічна історія. - К.,2000. – 300с.
10. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. - К.: 2002. – 656 с.
11. Темко Г.Д. та ін. Вказ. праця.
12. Лановик.Б.Д., Лазарович М. В., Чайковський В. Ф. Вказ. праця.
13. История предпринимательства в России. Учебное пособие. Т.Л.Кашенко и др. – М., 2001. - 119 с.
14. Остафійчук В. Ф. Історія України: сучасне бачення: Навч. посіб. – К., 2006. – 422 с.
15. Погребинский А. П. Строительство железных дорог в пореформенной России и финансовая политика царизма (60 – 90 гг. XIX в.) // Исторические записки. – Т. 47.
16. Соловьёва А. М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX века. – М., 1975.
17. О.Б.Шляхов. Вказ. праця.
18. Крутіков В.В. Вказ. праця.
19. К. Маркс, Ф. Энгельс. Вибрані твори. Т. 11. – К. 1955.
20. Украинская советская энциклопедия Т.11. Книга вторая. Украинская Советская Социалистическая Республика – К., 1985. С-98
21. ЦДІА України в м. Києві. -Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 64
22. Лазанська Т. І. Вказ. праця.